

Piskozub, Andrzej

Miejsce Mazowsza Płockiego w nowej koncepcji podziału dzielnicowego Polski

Notatki Płockie 34/3-140, 3-12

1989

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Miejsce Mazowsza Płockiego w nowej koncepcji podziału dzielnicowego Polski

Mazowsze Płockie — to pojęcie z zakresu geografii historycznej ziem polskich. Zogniskowana wokół nadwiślańskiego Płocka, zachodnia część dzielnicy mazowieckiej, kojarzy się zwykle z dwójakim kształtem województwa płockiego: przedrozbiorowym, trwającym trzy wieki (1495—1795) i współczesnym, liczącym sobie dotąd tylko piętnaście lat istnienia (1975—1990).

W żadnym z tych dwóch kształtów — wzajemnie zresztą bardzo się między sobą różniących — nie ujawniała się osobowość przestrzenna Mazowsza Płockiego. Oba były sztucznie wykrejonymi na mapie Polski obszarami. Dawne województwo płockie powstało w wyniku podziałów dzielnicy mazowieckiej między rozgałęzioną linią Piastów Mazowieckich, kiedy po wygaśnięciu ich linii płockiej księstwo płockie weszło w granice Korony jako jej województwo płockie. Nowe województwo płockie ma kształt jeszcze bardziej przypadkowy. Powstało, jako jedno z 32 nowych województw Polski Ludowej, wykrojonych z 17 województw istniejących do 1975 roku. Granicami swymi nie nawiązało ani do przedrozbiorowego województwa płockiego, ani tym bardziej do naturalnej regionalizacji ziem polskich, żywiłowo dokonującej się w dobie dziejów wczesnopiastowskich.

Jakimi bowiem były kryteria owej pierwotnej, naturalnej, regionalizacji ziem polskich? Odpowiedzią na to pytanie była moja książka wydana w 1968 roku p.t. „*Gniazdo Orła Białego*”; główne myśli tamtej książki powtórzyłem w wydanej w Ossolineum w 1987 roku jej poszerzonej wersji p.t. „*Dziedzictwo polskiej przestrzeni*”.

Teza podstawowa wymienionych książek wskazywała na hydrograficzne podstawy kształtowania się najdawniejszego podziału dzielnicowego Polski. Był on nieprzypadkowo ściśle związany z układem sieci wodnej ziem polskich. Osadnictwo słowiańskie, zasiedlające poszczególne obszary w dorzeczu Wisły i Odry, korzystało z biegu tych rzek, jak i ich dopływów, jako z naturalnych dróg komunikacyjnych, jedynych łatwo dostępnych szlaków, w pokrytej wówczas gęstym lasem Europy Środkowej. Osadnictwo postępowało zatem wzdłuż rzek głównych i ich dopływów, wypełniając lokalne dorzecza. U ich krańca, w strefie działów wodnych, napotykało po przeciwnej tych działów stronie inne grupy osadnicze, na podobnej zasadzie zasiedlających regiony sąsiednie. Na tej zasadzie lokalne zlewnie rze-

czne z reguły w całości wchodziły w obręb pojedynczej dzielnicy a strefa wododziałów stawała się granicą międzyczelnicową.

Początkowo zresztą była to dość szeroka strefa, po obu stronach działu wodnego rzadko zasiedlona, niekiedy wręcz bezludna. Kiedy następnie — a w Polsce miało to miejsce właśnie w okresie między Krzywoustym a Łokietkiem, kiedy państwo piastowskie stanowiło konglomerat coraz bardziej licznych dzielnic książęcych — osadnictwo, zagęszczając się, zasiedliło ostatecznie strefy wododziałów, pojawiły się na ich miejscu granice linearne. Rozmaite przyczyny wpływały na to, że taka granica linearna odchyłała się w obie strony od działu wodnego. Pierwotny, naturalny, uwarunkowany hydrograficznie podział dzielnicowy ziem polskich, zacierał się w ten sposób ustępując miejsca wtórnym podziałom terytorialnym, wynikającym z przypadkowych wydarzeń i sytuacji.

Granice podziałów zaborczych a następnie wielokrotne zmiany podziału terytorialnego Polski, dokonywane w XX wieku zatęrzyły ostatecznie ślady najdawniejszego, naturalnego, wczesnopiastowskiego podziału dzielnicowego Polski. Wydawał się on sprawą, interesującą już wyłącznie tylko szczupłe grono uczonych, zajmujących się geografiami historyczną Polski. Uczeni ci w publikacjach swoich w powojennym 45-leciu Polski Ludowej wskazywali jednak na nieprzemijające wartości kulturowe i narodowe tradycji tego najdawniejszego, piastowskiego podziału dzielnicowego Polski. Aktualność tych pierwotnych struktur dzielnicowych odżyła bowiem w nowej Polsce, jaka po II wojnie światowej ukształtowała się na obszarze tak bliskim zasięgowi dawnej Polski Piastów. Nawiązywanie do pierwotnych podziałów dzielnicowych kraju, odbudowa tych struktur dzielnicowych w Polsce Ludowej stawała się ważnym czynnikiem rekonstrukcji świadomości narodowej polskiej, odtwarzającej w ten sposób swe, zatarte późniejszymi losami dziejowymi, piastowskie dziedzictwo, nawiązującej do piastowskiej ojcowizny, odzyskanej po wiekach nad Odrą i Bałtykiem i integrującej się w ten sposób z resztą tej ojcowizny, położoną w dorzeczach Wisły i Warty.

Niestety z nawoływań, podnoszonych w imię tradycji geograficzno-historycznej ziem polskich, korzystać w praktyce nie chciano lub nie umiano. Kształt polskiej przestrzeni wynaturzał się w rezultacie coraz bardziej, wsto-

RYS. 1. REGIONALIZACJA POLSKI W NAWIĄZANIU DO HISTORYCZNYCH PODZIAŁÓW DZIELNICOWYCH.

sunku do tradycji zapomnianego piastowskiego dziedzictwa.

Przełomem stał się dopiero zeszyt 142 Biuletynu Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, wydany latem 1989 roku, pod tytułem „Przestrzeń kulturowa w planowaniu przestrzennym”. Próbuje on przenieść do praktyki przestrzennej dnia dzisiejszego tradycje dzielnicowych struktur ziem polskich z czasów piastowskich.

Jedno z opracowań tego zeszytu przedstawia koncepcję nowego podziału makroregionalnego Polski. Jak wiadomo, kraj dzieli się w tej chwili na dziewięć makroregionów, z których każdy jest zlepkiem kilku, przypadkowo związanych w całość makroregionalną województw.

Na przykład województwo płockie w latach 1975—1983, kiedy kraj podzielono na osiem tylko makroregionów było jednym z ośmiu województw, wchodzących w skład ówczesnego makroregionu środkowego z siedzibą w Warszawie. Tworzyły ten makroregion województwa: ciechanowskie, łódzkie, piotrkowskie, płockie, radomskie, sieradzkie, skierniewickie i warszawskie.

W 1983 roku zdecydowano jednak powołać dziewiąty makroregion z siedzibą w Łodzi. Odtąd on otrzymał nazwę makroregionu środkowego, zaś warszawski stał się odtąd makroregionem stołecznym. Nowy makroregion powstał z pięciu województw, wykrojonych z byłego środkowego: łódzkiego, piotrkowskiego,

płockiego, sieradzkiego i skierniewickiego. W ten sposób województwo płockie zostało oderwane od województw mazowieckich a połączone z obszarami, składającymi się na historyczną Polskę Środkową — ziemią łęczycką i sieradzką. Makroregion stołeczny, obejmujący od 1983 roku obok województw ciechanowskiego, radomskiego i warszawskiego także ostrołęckie i siedleckie — przeniesione tu z sąsiednich makroregionów — skupił przede wszystkim obszary historycznej dzielnicy mazowieckiej.

Łatwość przenoszenia województw z jednego makroregionu do drugiego i duży stopień przypadkowości, rządzący takimi ponadwojewódzkimi skupiskami, świadczy o sztuczności takiej koncepcji podziału Polski na nadrzędne jednostki terytorialne. Było to bowiem w istocie czynnością podobną do tasowania kart, w wyniku której 49 klocków, odpowiadających pojedynczym województwom zostawało rozrzucone między osiem a następnie dziewięć makroregionalnych kupek.

Alternatywą stała się zupełnie nowa koncepcja podziału kraju, również na dziewięć makroregionów, lecz stworzonych na całkowicie odmiennych podstawach. Mapa tej nowej koncepcji (rys. 1) pokazuje bowiem obszary, wyłonione na mapie Polski przy spełnianiu trzech następujących warunków:

— po pierwsze są to obszary węzłowe, czyli skupione wokół centralnego węzła, jakim jest główny ośrodek wielkomiejski danej części kraju;

— po drugie są to całości historyczne, nawiązujące do którejś z historycznych dzielnic ziem polskich, albo do grupy takich historycznych dzielnic; w ten sposób poszczególne obszary kraju odzyskują swą tradycję i tożsamość kulturową;

— po trzecie są to całości zlewniowe, wykrojone z sieci hydrograficznej ziem polskich w ten sposób, aby lokalne dorzecza były w całości w granicach pojedynczego makroregionu; ma to olbrzymie znaczenie gospodarcze i ekologiczne, pozwalając na kontrolę stanu wód makroregionu (czystych i skażonych) przez pojedynczego, nadzorującego poszczególne lokalne dorzecza, makroregionalnego gospodarza.

Wszystkie trzy kryteria są wzajemnie powiązane a każde z nich ma zasadnicze dla funkcjonowania makroregionu znaczenie. Fakt, że w nowej koncepcji makroregion stanowi syntezę wszystkich tych trzech funkcji, czyni z niego jednostkę dzielnicową naturalną, nie zaś sztuczną, jak dotychczasowe makroregiony czy województwa.

Stolicami tych nowych dzielnic są prawie bez zmian obecne siedziby makroregionalne. Jedyną różnicą jest to, że doszedł do ich liczby Szczecin a ubyły Katowice. Obszar między Krakowem i Katowicami jest bowiem tak gęsto zabudowany i przemysłowy, iż rozdzielanie go między dwie odrębne dzielnice makroregionalne jest niesłuszne; zatem dzielnica południowa kraju jest skupiona wokół Krakowa, jako jej historycznego centrum. Alternaty-

wnie można przyjąć dla niej dwubiegunowe centrum krakowsko-katowickie.

Fakt, że pierwotne dzielnice historyczne kształtowały się na podstawie hydrograficznej, ogromnie ułatwia koncepcję nowych dzielnic makroregionalnych, równocześnie nawiązujących do historycznych tradycji dzielnicowych i do podziału hydrograficznego ziem polskich — a zatem do budowy nowych makroregionów, spełniających zarówno kryterium historycznej jak i hydrograficznej całości terytorialnej.

Ceną nowego podziału dzielnicowego Polski było jednakże całkowite jego oderwanie od przebiegu granic wojewódzkich. Sztuczny ich przebieg zupełnie nieprzystawał do naturalnych granic wododziałowych nowego podziału kraju na dziewięć naczynnych dzielnic. Natomiast ten nowy podział pozwala się dobrze dopasować do podziału kraju na gminy i miasta; tutaj potrzebne są tylko minimalne korekty obszaru niektórych gmin. Ponieważ samorząd terytorialny znakomicie podnosi rangę gmin i miast a ogranicza dotychczasowe, nadmierne rozrośnięte funkcje województw, nowy podział dzielnicowy wychodzi naprzeciw zmianom, dokonującym się w naszym kraju. Niewykluczone, iż w przyszłości taki właśnie podział na dziewięć dzielnic makroregionalnych zastąpi istniejący podział na 49 województw. Możliwe też, że skorygowany podział kraju na województwa, „wpasuje” ich poprawione obszary w obręb poszczególnych z tych dziewięciu dzielnic, prowadząc do skoordynowania w ten sposób wszystkich szczebli podziału terytorialnego Polski.

Projekt nowych dzielnic wymaga krótkiego omówienia kolejno każdej z nich, dla przygotowania w ten sposób, szerszego przedstawienia regionalizacji mazowieckiej części kraju. W porządku przedstawionym w tablicy 1, przegląd ten zaczyna się od centralnej dzielnicy kraju, aby następnie omówić osiem dalszych, rozłożonych wokół niej według kierunków różny wiatrów.

Dzielnica środkowa, zogniskowana wokół aglomeracji wielkomiejskiej Łodzi, należy hydrograficznie do dorzeczy obu głównych rzek Polski. Z dorzecza Wisły obejmuje górną część dorzecza Pilicy, aż po ujście jej prawobrzeżnego dopływu, Drzewiczki włącznie (7771 km²) oraz górną część dorzecza Bzury aż po ujście jej prawobrzeżnego dopływu, Rąwki, włącznie (5380 km²). Z dorzecza Odry obejmuje górną część dorzecza Warty aż po ujście jej prawobrzeżnego dopływu, Rgilówki włącznie (11.789 km²) oraz górną część dorzecza Proсны, po ujście jej prawobrzeżnego dopływu, Łużycki włącznie (2232 km²).

Ten obszar centralnego międzyrzecza Polski historycznie stanowił dzielnicę łączyczką kraju, podzieloną następnie dalej na ziemię łączyczką i sieradzką; do tej ostatniej należał obszar w dorzeczu Proсны, w czasach piastowskich stanowiący ziemię rudzka. Z tego pierwotnego obszaru hydrograficznego część zaplecza została oderwana przez Małopolską Dolną, czyli przez dzielnicę sandomierską, zaś większość

dorzecza Bzury z Łowiczem i Rawą została przechwycona przez Mazowsze, stanowiąc główną część późniejszego województwa rawskiego. Z Małopolską Górną, czyli dzielnicą krakowską, zrósł się obszar przy źródłach Warty i Pilicy, położony między Częstochową a Seceminem. Obszar do rozbiorów stanowiący województwa łęczyckie i Sieradzkie w dawnej Rzeczypospolitej (łącznie 11.858 km²) był tylko okrojonym rdzeniem tej, pierwotnie znacznie rozleglejszej dzielnicy środkowej, hydrograficznie obejmującej 27.172 km²).

Dzielnica północna, zogniskowana wokół aglomeracji wielkowiejskiej Gdańska, hydrograficznie stanowi zlewnię dolnej części dorzecza Wisły, poniżej ujścia prawobrzeżnej Skrwy (22.821 km²). Resztę obszaru tej dzielnicy stanowią zlewnie rzek, uchodzących bezpośrednio do Bałtyku. Na zachód od Wisły dzielnica północna sięga aż po zlewnię Wieprzy z Grabową łącznie (10.145 km²), zaś na wschód od Wisły aż po zlewnię rzeki Elbląg łącznie (3634 km²)

Historycznie jest to dzielnica kujawsko-pomorska. Południową jej część stanowią Kujawy z ziemiami chełmińską i dobrzyńską, skąd państwo piastowskie parło ku północy, na obszar Pomorza Wschodniego. Główną jego część stanowi historyczne Pomorze Gdańskie. Dochodzi do niego na zachodzie Pomorze Słupskie, do początku XIV w. integralnie zrosnięte z Pomorzem Wschodnim, by następnie, po zabiorze Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków, odpaść do Pomorza Zachodniego. Na wschodzie należy do tej dzielnicy Pomorze Zawiańskie, położone między Wisłą, Warmią i ziemią chełmińską — podobnie jak ta ostatnia do XIII w. niemal bezludne z uwagi na ówczesną blokadę słowiańskiego osadnictwa na tym obszarze pogańskich Prusów.

Dzielnica północno-zachodnia, zogniskowana wokół aglomeracji wielkowiejskiej Szczecina, hydrograficznie obejmuje dolną część zlewni Odry, od strony Śląska poniżej ujścia Nysy Łużyckiej a od strony Wielkopolski poniżej złączenia Warty z Notecią (10.638 km²) oraz zlewisko Zalewu Szczecińskiego (2108 km²) i zlewnie rzek uchodzących bezpośrednio do Bałtyku na wschód od Odry a na zachód od zlewni Wieprzy z Grabową (7122 km²). Obszar tej, najmniejszej z dziewięciu nowych dzielnic Polski wynosi 19.868 km². Byłby znacznie większy, gdyby dodać do niego oddzielone zachodnią granicą Polski zlewnie zaodrzańską Odry (4366 km²) oraz resztę oddzielonej granicą państwową zlewni Zalewu Szczecińskiego (9240 km²). Po ich dodaniu hydrograficzny zasięg tej dzielnicy wzrasta do wielkości 33.474 km² — zbliżonej do rozmiarów większości pozostałych dzielnic Polski.

Historycznie jest to dzielnica lubusko-pomorska. Jej południową część stanowi położona po obu stronach Odry historyczna ziemia lubuska, z której państwo piastowskie parło ku północy, w stronę Pomorza Zachodniego. Odra dzieliła to ostatnie na Pomorze Przedodrzańskie położone na wschód oraz Zaodrzańskie, położone na zachód od doliny tej rzeki; losy history-

czne często dzieliły Pomorze Zachodnie politycznie, przydzielając każdą z obu wymienionych jego części innemu państwu.

Dzielnica zachodnia, zogniskowana wokół aglomeracji wielkowiejskiej Poznania, hydrograficznie stanowi zlewnię Warty z Notecią, aż po miejsce złączenia obu tych rzek, z wyjątkiem tego źródłowego fragmentu zlewni, jaki znajduje się w dzielnicy środkowej (38.289 km²). Historycznie jest to dzielnica wielkopolska, jednolita, w której tylko północna część, położona poza Notecią posiada lokalną nazwę Krajny, czyli ziemi pogranicznej. Było to do czasu opanowania Pomorza Zachodniego przez Krzywoustego niemal puste pogranicze, na którym zagrożenie ze strony pogańskich Pomorzan blokowało dostęp osadnictwu wielkopolskiemu.

Dzielnica południowo-zachodnia, zogniskowana wokół aglomeracji wielkowiejskiej Wrocławia, hydrograficznie stanowi zlewnię środkowej Odry poniżej ujścia Stobrawy (z włączeniem wszakże do tej dzielnicy zlewni Nysy Kłodzkiej) aż po ujście Nysy Łużyckiej. Historycznie jest to dzielnica dolnośląska; z całego historycznego Śląska poza nią pozostaje tylko część górnośląska, odpowiadająca dawnej dzielnicy książęcej opolsko-raciborskiej. Hydrograficzne pogranicze Śląska Górnego ze Śląskiem Dolnym odpowiada zachodniej granicy górnośląskiego obszaru plebiscytowego z 1921 roku.

Dzielnica południowa zogniskowana wokół aglomeracji wielkowiejskiej Krakowa (bądź układu dwubiegunowego Krakowa-Katowice), hydrograficznie obejmuje zlewnię górnej Odry po dorzecze Stobrawy łącznie (z wyłączeniem wszakże dorzecza Nysy Kłodzkiej) oraz zlewnię górnej Wisły po dorzecze Wisłoki łącznie. W granicach państwa stanowi to 38.706 km²; gdyby uwzględnić obszar hydrograficznie tworzący z tą dzielnicą jedną całość a znajdujący się w Czechosłowacji jako obszar źródłowy Odry (5541 km²) i Dunajca (1939 km²) — jest to największa dzielnica ziem polskich, licząca 45.581 km².

Historycznie jest to dzielnica górnomałopolsko-górnośląska. Jej część położona w dorzeczu Odry stanowiła Górny Śląsk, zaś jej część położona w dorzeczu Odry stanowiła Małopolskę. Jest to Małopolska Górna, o której prof. Stanisław Arnold pisze, iż początkowo tworzyły ją trzy zespoły osadnicze, zorganizowane wokół Krakowa, Sącza i Wiśnicy. Spore części obu ostatnich przeszły następnie do ziemi sandomierskiej, czyli Małopolski Dolnej. Okrojona w stosunku do swego hydrograficznego zasięgu Małopolska Górna istniała do rozbiorów w kształcie ziemi krakowskiej, następnie województwa krakowskiego.

Dzielnica południowo-wschodnia, zogniskowana wokół aglomeracji wielkowiejskiej Lublina, hydrograficznie stanowi zlewnię środkowej Wisły poniżej ujścia Wisłoki a po zlewnię prawobrzeżnego Promnika łącznie (41.193 km²). Rozbieżność między granicami hydrograficznymi dzielnicy a jej obszarem w granicach państwa, sprawia że ten ostatni jest większy

(43.936 km²) co czyni tę dzielnicę największą w kraju.

Historycznie centrum tej dzielnicy stanowił Sandomierz. Upadek znaczenia tego miasta w okresie zaborów, przy równoczesnym rozroście Lublina sprawił przeniesienie tam centrum Małopolski Dolnej. Prof. Stanisław Arnold podaje, że pierwotnie dzielnicę tę tworzyły zespoły osadnicze, zorganizowane wokół Sandomierza, Radomia i Lublina, połączone następnie w ziemię sandomierską. Późniejsze jej przesunięcia ku zachodowi kosztem zapilicznej części dzielnicy środkowej oraz obszarów Małopolski Górnej w dorzeczu Nidy i dolnej części zlewni Dunajca, znacznie powiększyły rozmiar tej ziemi, podzielonej przed rozbiorem na województwa sandomierskie i lubelskie. Osadnictwo polskie Małopolski Dolnej opanowywało natomiast wschodnie części tego hydrograficznego obszaru w źródłowej części zlewni Wieprza (ziemia zamojska) i nad górnym Sanem (ziemie sanocka i przemyska).

Na powyższym tle porównawczym, zatrzymać się szerzej należy w tym opracowaniu przy ostatnich dwóch dzielnicach Polski — wschodniej i północno-wschodniej, gdyż ich obszary obejmują historyczne ziemie mazowieckie.

Dzielnica wschodnia, zogniskowana wokół aglomeracji wielkomiejskiej Warszawy, hydrograficznie stanowi zlewnię Wisły na jej odcinku poniżej ujścia Promnika a po zlewnię prawobrzeżnej Skrwy włącznie — z wyłączeniem tych części zlewni Pilicy, Bzury i Narwi jakie wchodziły w skład dzielnic środkowej i północno-wschodniej — oraz dolną część zlewni Bugu poniżej ujścia prawobrzeżnej Leśnej, lecz z włączeniem dorzecza lewobrzeżnej Krzyny. Hydrograficzny obszar dzielnicy wschodniej (33.780 km²) jest mniejszy od rozmiarów tej dzielnicy w granicach państwa (33.936 km²). Różnica jest tu mniejsza niż w przypadku dzielnic południowo-wschodniej, lecz stawiającą omawianą dzielnicę w podobnej do tamtych obu sytuacji.

Historycznie jest to dzielnica dolnomazowiecka — położona niżej od górnomasowieckiej w dorzeczu Narwi. Dzielnica wschodnia to właściwe, pierwotne Mazowsze, którego część zachodnią zorganizowała się wokół nadwiślańskiego Płocka, część środkowa wokół Czerska a następnie Warszawy w miejscu gdzie zbiegające się ku niemu z różnych stron ważne dopływy Wisły nadają szczególną rolę węzła komunikacyjnego oraz wschodnią, zorganizowaną wokół nadbużańskiego Drohiczyzna. Ta część wschodnia była w czasach piastowskich ziemią sporną na pograniczu polsko-ruskim. Zasiadlana przez osadnictwo polskie zrosła się z Koroną w Unii Lubelskiej 1569 r., jako południowa część Podlasia. Natomiast płocka i czersko-warszawska linia Piastów mazowieckich panowały w obu pozostałych częściach tej dzielnicy.

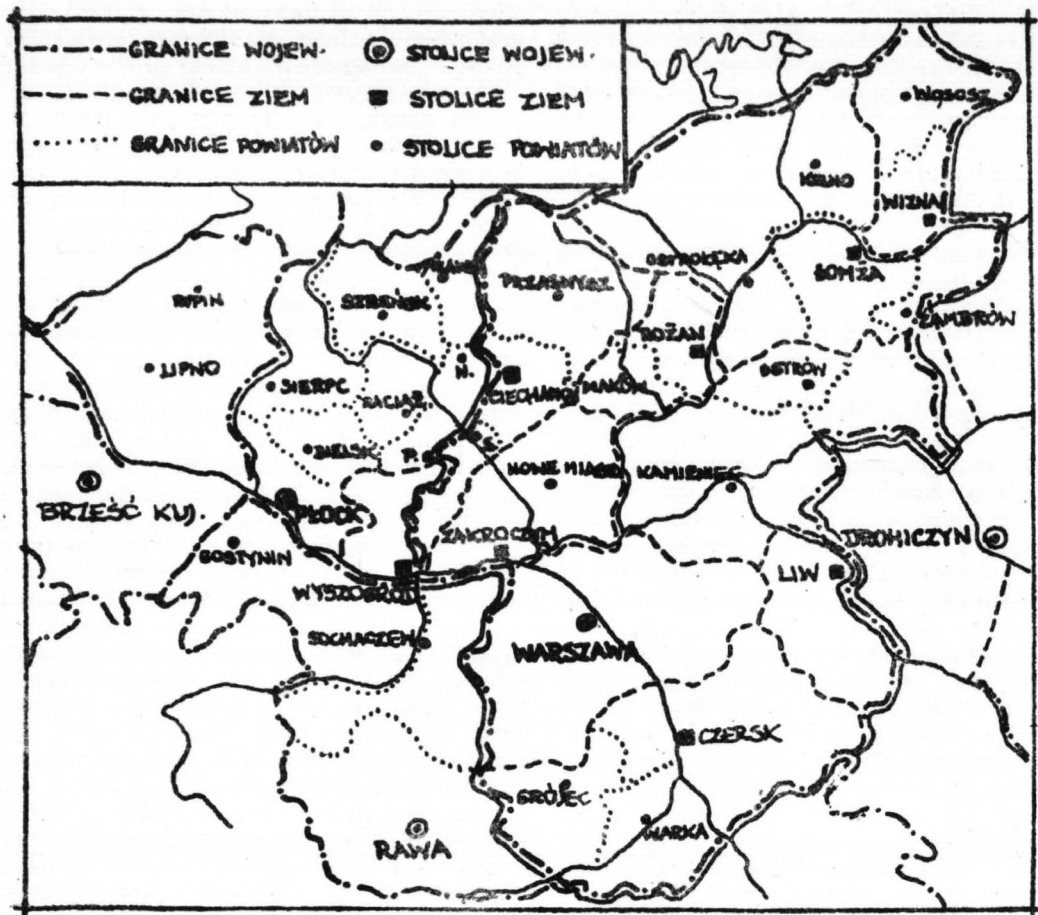
Dzielnica północno-wschodnia, zogniskowana jest wokół aglomeracji Białegostoku. Jest ona wyraźnie mniejszą od pozostałych stolic dziel-

nicowych, lecz zarazem jest Białystok zdecydowanie największym miastem tej dzielnicy, słusznie stąd wybrany na jej centrum. Hydrograficznie dzielnicę tę tworzy zlewnia Narwi po dorzecze prawobrzeżnej Pełty włącznie, z pominięciem wszakże źródłowego rejonu rzeki, po ujście Narewki włącznie (25.876 km²) oraz zlewiska Zalewu Wiślanego, obejmującego Warmię i przyległe do niej obszary, Część tego zlewiska pozostaje poza granicami państwa i stąd hydrograficzny zasięg dzielnicy północno-wschodniej (43.363 km²) jest większy — podobnie jak to ma miejsce w przypadku dzielnic północno-zachodniej i południowej — od jej powierzchni w granicach państwa (40.484 km²).

Historycznie przymorska część dzielnicy, położona w zlewisku Zalewu Wiślanego obejmując Warmię i inne ziemie dawnej krainy Prusów. Interesuje nas tu bardziej ta przeważająca część dzielnicy północno-wschodniej, jaka znajduje się w dorzeczu Narwi, gdyż dzieje jej dotyczyły się w warunkach rozprzestrzeniania się na jej obszarze osadnictwa mazowieckiego. Wytworzyły się na tym obszarze trzy krainy historyczne o dość przypadkowym obszarze. W dolnej części dorzecza Narwi ukształtował się region kurpiowski, wchodzący przed rozbiorem w granice woj. mazowieckiego. Na wschód od niego, w górę Narwi i nad Biebrzą osadnictwo płynące z Mazowsza zasiedlało północną część Podlasia, w 1569 r. przyłączonego w Unii Lubelskiej do Korony, aczkolwiek formalnie od Mazowsza odrębnego. Na północy wreszcie, w źródłowych częściach dopływów Narwi i Biebrzy zasiedlonych przez osadnictwo mazowieckie, wyrósł region Mazur, oddzielony od Mazowsza granicą polityczną, gdyż utrzymały ten region Prusy Krzyżackie a następnie Książęce.

O owo Górne Mazowsze, obok Kurpiów obejmujące północ Podlasia i Mazury walczył dla Polski Piastów Książę Konrad I Mazowiecki i jego syn Kazimierz. Wykorzystanie zakonów rycerskich do walki z Prusami było częścią tego planu, który zawiódł z powodu wiarołomstwa krzyżackiego. W rezultacie dzielnica górnomasowiecka w całości znalazła się w Polsce dopiero po II wojnie światowej. Sprawa ta, omówiona została szeroko na innym miejscu (A. Piskozub, Między Krzywoustym a Łokietkiem. „Notatki Płockie” nr 1/134 z 1988 roku) i stąd w tym miejscu ograniczyć się wypada jedynie do jej przypomnienia.

Podział administracyjny Mazowsza po tym jak w XV w. Księstwa rawskie i płockie a w XVI w. księstwo mazowieckie po wygaśnięciu władających nimi Piastów weszły do Korony — znacznie różnił się od przedstawionych tutaj nawiązań do najdawniejszego zasięgu ziem dolno- i górno-mazowieckich. Podział ten przedstawia rys. 2. Mazowsze dzieliło się przed rozbiorem na trzy województwa, dokładnie odpowiadające wymienionym księstwom w momencie ich wejścia do Korony. Woj. rawskie liczyło — w przeliczeniach z podanych przez Zygmunta Glogera danych w milach

**RYC. 2. WOJEWÓDZTWA, ZIEMIE I POWIATY MAZOWSZA
W PRZEDROZBIOROWEJ RZECZYPOSPOLITEJ**

kwadratowych — 4.508 km², w znacznej części z ziem między Łowiczem a Rawą przejętych z obszaru dzielnicy środkowej. Woj. płockie, najmniejsze, lecz obejmujące najstarsze rejony Mazowsza, jakie najszybciej weszły do dziejów Polski Piastów — liczyło tylko 3.738 km². Nieproporcjonalnie większym od nich było woj. mazowieckie, liczące 20.075 km². Głogier zestawia dziesięć ziem, na jakie województwo to się dzieliło, wraz z powierzchnią każdej z nich:

ziemia czerska	3603 km ²
„ warszawska	2548 km ²
„ wyszogrodzka	564 km ²
„ zakroczymska	1029 km ²
„ ciechanowska	2401 km ²
„ liwska	833 km ²
„ nurska	3250 km ²
„ łomżyńska	3773 km ²
„ różańska	800 km ²
„ wiska	1274 km ²

Hydrograficznie tylko cztery pierwsze stolice ziemskie — Czersk, Warszawa, Wyszogród i Zakroczym znajdowały się w środkowej części Mazowsza Dolnego. Ciechanów, wraz z większością dorzecza Wkry wiązał się hydrograficznie z zachodnią, płocką częścią Mazowsza Dolnego, zaś Liw i Nur ze wschodnią, drohiczyńską częścią tej dzielnicy. Łomża, Różan i Wizna znajdowały się w części kurpiowskiej Mazowsza, a zatem na Mazowszu Górnym, w dorzeczu Narwi.

Liczące łącznie 28 331 km² trzy województwa przedrozbiorowego Mazowsza były zatem nader sztucznym podziałem terytorialnym. Dodajmy do tego, że trzy z ziem woj. mazowieckiego — czerska z części środkowej i nurska z części wschodniej Mazowsza Dolnego a nadto łomżyńska z Mazowsza Górnego — posiadały powierzchnię zbliżoną do powierzchni przedrozbiorowego woj. płockiego.

Tak przypadkowy, pełen dysproporcji i nieograniczonej wtórny podział terytorialny przedro-

Przegląd dziewięciu nowych dzielnic Polski

Lp.	Dzielnica	Nazwa dzielnicy ze względu na funkcję			Powierzchnia dzielnicy	
		węzłową	historyczną	zlewniową	obszar hydrograficzny w km ²	obszar w granicach państwa w km ²
1	środkowa	łódzka	łączycko-sieradzka	centralnego międzyrzecza	27 172	27 172
2	północna	gdańska	kujańsko-pomorska	dolnowiślańsko-przymorska	36 600	36 600
3	północno-zachodnia	szczecińska	lubusko-pomorska	dolnoodrzańsko-przymorska	33 474	19 868
4	zachodnia	poznańska	wielkopolska	warciańsko-notecka	38 289	38 289
5	południowo-zachodnia	wrocławska	dolnośląska	środkowo-odrzańska	32 117	33 692
6	południowa	krakowska	górnos Śląsko-górnomałopolska	górnoodrzańsko-górnowiślańska	45 833	38 706
7	południowo-wschodnia	lubelska	dolnomałopolska	środkowo-wiślańska	41 193	43 936
8	wschodnia	warszawska	dolnomazowiecka	dolnowiślańskobużańska	33 800	33 936
9	północno-wschodnia	białostocka	górnomaszowiecko-warminśka	narwiańsko-przymorska	43 363	40 484

Źródło: opracowanie własne.

biorowego Mazowsza nie mógł oczywiście stanowić podstawy do podziału dzielnicowego Polski przedstawionego na rys. 1 i rozwiniętemu w odniesieniu do ziem mazowieckich na rys. 3. Zajmijmy się obecnie bliżej tym ostatnim.

Dzielnica wschodnia, czyli dolnomazowiecka dzieli się na nim na trzy historyczne części: zachodnią ziemię płocką, środkową ziemię warszawską i wschodnią ziemię drohiczką. Granica hydrograficzna między częścią zachodnią

i środkową biegnie w ten sposób, że w ziemi płockiej pozostaje zlewnia Wisły poniżej Wyszogrodu, czyli poniżej ujścia Bzury oraz niemal całe dorzecze Wkry po ujście Naruszewki włącznie. Tylko dolne 315 km² zlewni Wkry należy do środkowej, warszawskiej części Mazowsza Dolnego. Granica hydrograficzna między częściami środkową i wschodnią Mazowsza Dolnego pozostawia po stronie wschodniej zlewnię Bugu po dorzecze Liwca włącznie.

Tablica 2

Przekształcenia sieci miejskiej nowych dzielnic Polski

Lp.	Dzielnica	Liczba miast 1800 r.	Wskaźnik *)	Pozbawione praw miejskich XIX-XX w.	Nowe miasta XIX-XX w.	Liczba miast 1990 r.	Wskaźnik *)	Suma miast		Wskaźnik skorygowany *)
								Siedziby istniejących i siedzib gmin w byłych miastach	Siedziby istniejących i siedzib gmin w byłych miastach	
1	środkowa	105	259	55	11	61	445	45	106	256
2	północna	80	458	12	17	85	436	10	95	389
3	północno-zachodnia	55	361	5	3	53	375	4	57	349
4	zachodnia	167	226	49	6	118	307	25	149	255
5	południowo-zachodnia	141	241	33	26	134	253	16	150	226
6	południowa	143	271	52	46	137	283	41	178	217
7	południowo-wschodnia	188	230	124	17	81	542	97	178	247
8	wschodnia	113	305	60	21	74	466	46	120	287
9	północno-wschodnia	98	408	39	7	66	606	35	101	396

Źródło: opracowanie własne.

*) wskaźnik (wskaźnik skorygowany) — liczba km² przypadająca na jedno miasto (miasto + siedzibę gminną w byłym mieście)

Przekształcenia sieci miejskiej ziem mazowieckich

L.p.	Obszar	Liczba miast 1800 r. *)	Wskaźnik	Pozbawione praw miejskich w XIX-XX w.	Nowe miasta XIX-XX w.	Liczba miast 1990 r.	Wskaźnik *)	Siedziby gmin w byłych miastach	Suma miast istniejących i siedzib gmin w byłych miastach	Wskaźnik skorygowany *)
1	ziemia plocka	22	377	11	0	11	753	11	22	377
2	ziemia warszawska	47	258	21	20	46	264	13	59	206
3	ziemia drohicka	41	326	26	1	16	837	22	38	352
4	ziemia kurpiowsko-mazurska	25	556	7	1	19	731	7	26	534
5	ziemia podlasko-mazurska	35	342	18	4	21	571	16	37	324
	Mazowsze	170	351	83	26	113	528	69	182	328

Źródło: opracowanie własne

*) wskaźnik (wskaźnik skorygowany) — liczba km² przypadająca na jedno miasto (miasto + siedzibę gminną w byłym mieście)

Dzielnica północno-wschodnia w jej części górnomoazowieckiej dzieli się na dwa regiony: ziemię kurpiowsko-mazurską i położoną na wschód od niej ziemię podlasko-mazurską. Granica hydrograficzna między nimi pozostawia w ziemi podlasko-mazurskiej zlewnie Narwi i Biebrzy aż po złączenie obu rzek, zaś ziemi kurpiowsko-mazurskiej pozostała, leżąca niżej od ujścia Biebrzy zlewnie Narwi.

W powyższym podziale ziemie mazowieckie zajmują następujące obszary:

Mazowsze Dolne	33 800 km ² w tym
ziemia plocka	8 284 km ²
ziemia warszawska	12 131 km ²
ziemia drohicka	13 385 km ²
Mazowsze Górne	25.876 km ² w tym
ziemia kurpiowsko-mazurska	13 889 km ²
ziemia podlasko-mazurska	11 987 km ²

Tablica 2 przedstawia niezwykle interesujące dane o umiastowieniu poszczególnych z przedstawionych wyżej dziewięciu dzielnic ziem polskich przed rozbiorem i obecnie. Wynika z nich że przed rozbiorem dzielnica wschodnia była szóstą a dzielnica północno-wschodnia przedostatnią, ósmą we wskaźniku gęstości sieci miejskiej. Współczesne dzielnice te przesunęły się o jedno miejsce w dół tabeli: dzielnica wschodnia na siódmą a dzielnica północno-wschodnia na ostatnią w kraju, dziewiątą lokatę.

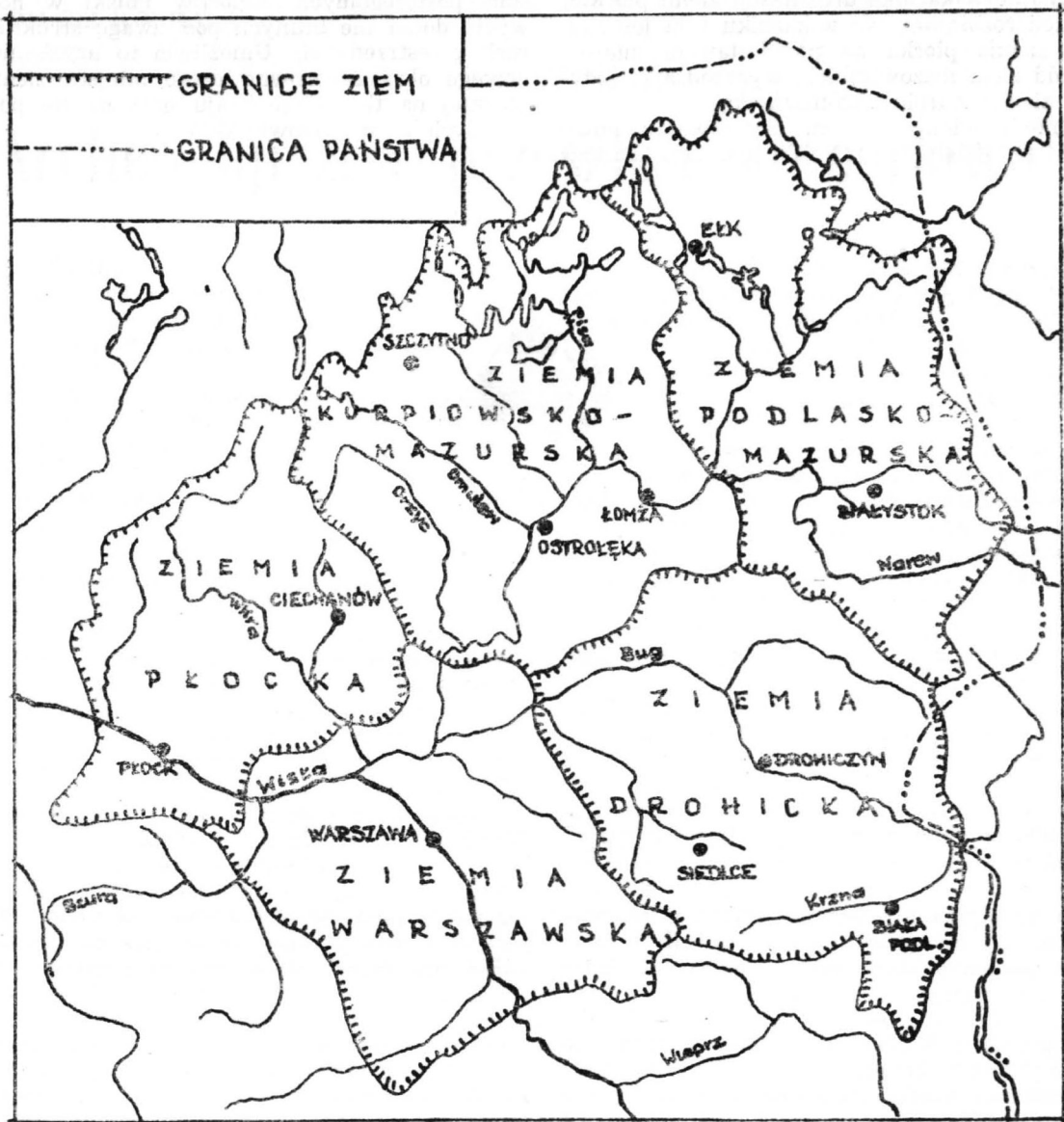
Przyczyną tego jest utrata w okresie zaborów sporej części dawnej sieci miejskiej. Liczne miasta pozbawiono praw miejskich w drodze represji, w szczególności za udział ich mieszkańców w Powstaniu styczniowym. W ten sposób w dzielnicy wschodniej straciło prawa miejskie aż 60 dawnych miast (większe straty liczbowo miała tylko dzielnica południowo-wschodnia) zaś w dzielnicy północno-wschodniej — 39 dawnych miast. W rezulta-

cie Mazowsze Dolne mające przed rozbiorem sieć miejską niemal równą gęstości średniej dla kraju, obecnie znajduje się daleko poniżej takiej średniej.

Tablica 2 podaje nadto, jaka liczba dawnych miast, pozbawionych praw miejskich, pełni obecnie funkcje siedzib gmin. Funkcja taka — na co wskazują liczne przykłady w innych częściach kraju — pozwala tym dawnym miastom odbudowywać stopniowo utracone znaczenie. Otóż z 60 pozbawionych praw dawnych miast dzielnicy wschodniej aż 46 pełni funkcje siedzib gmin. Jeszcze korzystniej wskaźnik ten kształtuje się w dzielnicy północno-wschodniej, gdzie na 39 dawnych miast, pozbawionych praw, siedziby gminne istnieją aż w 35 z nich.

Skorygowany wskaźnik umiastowienia, dodający do istniejącej liczby miast w poszczególnych dzielnicach kraju, także owe były miasta, będące siedzibami gminnymi, wysuwa z powrotem Mazowsze Dolne na szóste miejsce wśród dzielnic ziem polskich, przy czym wskaźnik umiastowienia jest w tej dzielnicy znowu zbliżony do średniej ogólnokrajowej. Skorygowany wskaźnik umiastowienia dla dzielnicy północno-wschodniej nie zmienia wprawdzie jej ostatniej pozycji wśród dzielnic kraju, lecz znakomicie wyrównuje dysproporcje w stosunku do obu pozostałych dzielnic Polski północnej, bezpośrednio w tym wskaźniku dzielnicę północno-zachodnią wyprzedzających

Tablica 3 przedstawia ten sam obraz w stosunku do trzech ziem Mazowsza Dolnego i obu ziem Mazowsza Górnego. Pozwala on na ukazanie miejsca Mazowsza Plockiego na tle reszty ziem mazowieckich. Wynika z niej wielka dysproporcja we wskaźniku umiastowienia poszczególnych części Mazowsza. Już przed rozbiorem ziemia warszawska wyraźnie wyprzedzała wszystkie pozostałe ziemie mazowieckie.

RYS. 3. PODZIAK HYDROGRAFICZNY MAZOWSZA DOLNEGO
 /ZIEMIE: PŁOCKA, WARSZAWSKA, I DROHICKA/
 I MAZOWSZA GÓRNEGO /ZIEMIE: KURPIOWSKO-MAZURSKA
 I PODLASKO-MAZURSKA/.

Przewaga ta współcześnie jeszcze się zwiększyła, gdyż ubytek sieci miejskiej zrekompensowany został podobną liczbą miast nowych, jakie w ziemi tej powstały w XIX i XX wieku.

Ziemia płocka już przed rozbiorami należała do najmniej umiastowionych części Mazowsza; tylko ziemia kurpiowsko-mazurska miała rzadszą sieć miejską. Z 22 miast dawnych ziemi płockiej połowa utraciła prawa miejskie podczas zaborów. Ubytku tego nie zrekompensowało ani jedno nowe miasto. Współczesny wskaźnik umiastowienia jest tu jeszcze gorszy niż w ziemi kurpiowsko-mazurskiej. Tylko

sieć miejska ziemi drohickiej jest obecnie jeszcze rzadsza. Tę sieć reprezentuje tylko 11 miast ziemi płockiej (Ciechanów, Dziadówo, Gąbin, Gostynin, Mława, Nidzica, Płock, Płońsk, Raciąż, Sierpe i Żuromin). Wszystkie 11 miast, jakie tutaj dawne prawa miejskie utraciły (Bielsk, Biezuń, Bodzanów, Dąbrówno, Drobin, Iłów, Kuczbork, Nowe Miasto, Radzanów, Sochocin i Szeńsk) stanowi wprawdzie współcześnie siedziby gmin, co świadczy o powstrzymaniu procesów ich upadku. Nawet jednak skorygowany wskaźnik umiastowienia, obejmujący je wszystkie oznacza zaledwie wy-

równanie wskaźnika urbanizacji ziemi płockiej sprzed rozbiorów. We wskaźniku tym jest znowu ziemia płocka na przedostatnim miejscu wśród ziem mazowieckich, wyprzedzając jedynie ziemię kurpiowsko-mazurską.

Przedstawiony w tym opracowaniu nowy przekrój dzielnicowy Polski pozwala ujawnić

stan poszczególnych regionów Polski w nowych, dotąd nie branych pod uwagę strukturach przestrzennych. Umożliwia to uzyskanie nowego obrazu porównawczego miejsca ziemi płockiej na tle całego kraju oraz na tle pozostałych ziem mazowieckich.

